

ДЕТЕРМІНАНТА ГОЛОДОМОРУ НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ У 1930—1932 рр.

© Рибак І.В., 2003

Досліджені причини наростання явищ голодомору у подільських та південно-волинських селах у 1930—1932 рр. Встановлено, що голод мав штучний запланований характер і виник внаслідок системи насильницької конфіскації продовольчих ресурсів у селян.

Проблемі голодомору у подільських і південно-волинських селах присвячена низка праць. У них висвітлено деякі аспекти причин голоду. Серед них чільне місце посідає робота І.Г. Шульги. Вчений, виконавши свій громадянський обов'язок, писав у післямові своєї книги: “Жертви голодомору сплять у братських могилах. Над ними ще майже ніде не має пам'ятника, ні хрестів, тільки шепіт трав та дзижчання комах порушують спокій померлих. Невже отак пройдуть віки, на поораній смертю землі зникнуть могили і назавжди зникне пам'ять про братів, сестер, друзів наших? Та ні, життя кожної людини — безцінний скарб, то ж і пам'ять про кожну людину повинна зберігатися і передаватися нащадкам. А про них, замордованих голодомором, не маємо права забувати ніколи” [15. С. 116].

На наш погляд, ще недостатньо узагальнено і вивчено причини наростання явищ голодомору у подільських і волинських селах протягом 1930—1932 рр. [1]. Саме заповнення цієї прогалини є метою статті.

Хлібозаготівельна політика, що кілька років поспіль проводилася методами продовольчої розкладки, призвела до втрати селом значної частини необхідних харчових запасів. Питома вага “недоторканих фондів” хлібозаготівлі у зібраному врожаї 1931 р. становила до 80 % [4. Ф. — Р. — 489. — Оп. 4. — Спр. 52. — Арк. 25]. Намагаючись виконати нереальні плани хлібозаготівлі, місцева влада практикувала повальні обшуки селянських дворів, які не справлялися з встановленими для них завданнями. Сільські активісти “привідні ремні червоної мітли”, ті, яких у народі називали “торбохватами”, залізними прутами штрикали долівку у селянських хатах, шукаючи, чи не сховала була мати, трохи зерна дітям, нишпорили по клунях та горищах, до зернини вичищали горщики й глечики, прирікаючи родини, насамперед дітей, на голодну смерть. По суті на селі відбувалася конфіскація прихованих хліборобами продовольчих запасів. В інформації ДПУ про проведення хлібозаготівлі у Деражнянському районі від 12 жовтня 1931 р. наводилися такі факти: “Уповноважений райвиконкому Вайнберг довів до сім'ї бідняка у селі Карачинці додаткове завдання на здачу хліба (53 пуди), хоча цей селянин вже раніше здав 19 пудів. В результаті на харчування сім'ї із семи осіб залишилося 10 пудів. У селі Божиківці сільрада продала корову бідняка Рилюка в рахунок покриття контрактації хлібозаготівлі. В селі Копачівка голова колгоспу Прокопів бив селянина Гасюка, який не здав хлібних лишків. В побитті допомагав голова сільської Ради Кулінич. Забрали прядиво, часник, цибулю, полотно і весь хліб, відгодованого кабана” [5. Ф. Р. — 112. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 1]. З інформації Старокостянтинівського ДПУ дізнаємося, що під час проведення хлібозаготівлі у районі спостерігались такі факти насилля: “Бригада хлібозаготовачів (6 осіб) на чолі з комсомольцем Кирилюком Григорієм (всі були п'яні) у

жителів села Полівці Степанюка Івана, Тимчука Устима забрали борошно, крупи, сало. У середняка Балкуна Івана за відсутності господаря забрали хліб. До крові побили жінку селянина Тимчука. Бригада Голованова, всі п'яні, зайшли в оселю бідняка Лебідя, хворого, стягнули непритомного з ліжка. Встановлений план здачі хліба він виконав раніше. На ранок селянин помер. У селі розмови: уповноважені загубили невинну душу. У селі Немирівці член партії Білоус відібрав у селянина Сулими кожух, у заможника Слободянюка Володимира близько одного пуда солі, у середняка Присяжнюка Амбросія — 4 пуди борошна. Гроші не платив. Під час трусу того ж таки Слободянюка бригадир Римарчук украв чорні сукняні штани. Член бригади Білоус забрав у заможника Сулими Євгена пилку, заплативши 8 копійок. За 16 крб. купив коня і лоша. Люди невдоволені”[5. Ф. П. 402. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 440—441]. Щоб не залишитися без хліба, селяни-власники закопували його, ховали в лісах, ярах, на хуторах. Не випадково плани хлібозаготівлі не виконувалися, їх строки переносилися на пізніший час, з чим не бажав миритися центр. Так, 6 січня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У винесло догану бюро Старокостянтинівського райпарткому за незадовільне керівництво хлібозаготівлями, недостатню мобілізацію мас, слабкий тиск на куркуля [3. С. 112].

Масовому вилученню зерна, свідомому позбавленню селян продовольства була підпорядкована організаційно-господарська діяльність колгоспів. Зокрема, дворова оплата праці в колгоспах протягом року: аванс та повний розрахунок. Така система дозволяла державі вільно забирати сільськогосподарську продукцію, довільно встановлювати плани заготівлі, не дбаючи про систематичну оплату. Колгоспникам упродовж декількох місяців не видавали хліба на зароблені трудовні. В архівах зберігаються безліч селянських скарг, у яких вони вказують на вироблені трудовні і водночас жахливе голодування. Зокрема, у березні 1932 р. 42 % колгоспів Вінницької області не видали хліба колгоспникам, а у 8 районах взагалі не розподіляли зернових на трудовні. У травні цього ж року 16 % колгоспів області так і не завершили розподілу хліба, тобто не розраховалися з колгоспниками [2. С. 114]. Отже, протягом 3-х — 4-х місяців селяни споживали хліб з власних присадибних ділянок, якого не могло вистачити для утримання селянських родин. 22 серпня 1932 р. Укрколгоспцентр заборонив колгоспам видавати хліб для громадського харчування [2. С. 115]. Згодом з'явилася постанова Вінницького обкому партії, який також заборонив колгоспам видавати хліб на потреби громадського харчування. У жовтні 1932 р. в Україну прибув В.М. Молотов. Хлібозаготівельний план було дещо зменшено, але його виконання стало жорстокішим і безкомпромісним. ЦК КП(б)У ухвалив декілька постанов, які фактично прирікали селян на голодну смерть. Так, 18 листопада 1932 р. з'явилась постанова ЦК КП(б)У “Про заходи з посилення хлібозаготівлі”. Її виконання вважалося першою заповіддю для колгоспів. Згідно з цією постановою керівництву колгоспів суворо заборонялося утворювати будь-які натуральні фонди, видавати колгоспникам аванси зерном до тих пір, поки не буде виконано план хлібозаготівлі. Разом з тим, дозволялося “повертати незаконно розданий хліб і зараховувати його до плану”. До того ж сільські активісти отримали право вилучати в колгоспників та одноосібників зерно, вирощене на присадибних ділянках для виконання, знову ж таки, хлібозаготівлі. За невиконання плану колгоспників, одноосібників штрафували завданням з м'ясозаготівель в обсязі 15-місячної норми. До цього додавалось право продавати господарства, які не виконали завдань із хлібозаготівлі [2. С. 116]. Отже, відбувався своєрідний комбінований наступ на селян. Внаслідок цього чимало селянських родин, особливо одноосібних, було розорено. Про це, зокрема, йдеться у скарзі Левчука Никона

із села Мирутина Славутського району до голови ВУЦВКу Г.І Петровського: “Сам я селянин, бідняк, до революції було всієї землі 2 га, на якій прожити не було змоги та прохарчувати 4-х утриманців. Через що був змушений йти до пана батракувати 12 років аж до 1913 року. В 1931 році поїхав до Америки, де працював до 1927 року, весь час був чорноробочим, поскільки сам я неписьменний, за цей час я заробив декілька грошей й в 25 та 26 роках вислав своєму синові, який поставив хату, клуню, придбав коней, воза реманенту. В 1927 році я поїхав з Америки поскільки працювати дальше в Америці я не міг, бо став старий та потірвав зрєніє. На одне око. Я застав господарство, яке складалось з хати, клуні та старої хати, яка залишилась замість хліва, і 2-х коней і одної корови 4 га — 36 сот. Землі 2 дес. наділяно після революції на 6 душ сім’ї і до цього ще було в господарстві в 1928 р. Я придбав кінну молотарку й через цю саму молотарку в 1932 року підпав під веспорт за мене розпродали й я зараз старший маю 58 років скитаюся з сім’єю, яка складається з 7 їдців при одному працездатному по чужих хатах залишився без куска хліба. Та при цьому прошу нашого Голову ВУЦВК товариша Петровського, який теж проживав на момент батрачества й працював на фабриках і заводах під... невиносімого капіталізму, звернути на це увагу та дати своє розпорядження, щоб повернути нам тільки одну хату і дали можливість працювати в колгоспі...” [5. Ф. Р. 102. — Оп. 1. — Спр. 325. — Арк. 76].

Про те, як працювали заготівельні бригади в одноосібному секторі дає певне уявлення анонімний лист із села Зінькова Затонського району в редакцію газети “Вісті”: “Сільрада забирає весь хліб, не лишаючи навіть на посів, забирають насіння до зерна. Чим будемо сіяти — бригада каже, що це не їх діло, коли їм кажуть, що це незаконно, то вони відповідають, що вони самі закони й сама власть. Забирають мішанку, сіно, ярину, й селяни випродоють й нищать скотину... Наші селяни не бояться праці... але нас хочуть голодом примусити йти в колгосп” [11. С. 102].

До того ж з 9 січня 1932 р. до 15 січня 1933 р. заборонялася колгоспна торгівля хлібом. Цей захід, вважали в Центрі, мав “полегшити боротьбу з розбазарюванням колгоспного хліба, створити необхідні умови для боротьби з розбазарюванням хліба одноосібними господарствами і тим самим сприяти успішному виконанню плану хлібозаготівлі і збереженню максимальних натуральних фондів, що підлягали розподілу серед колгоспників” [7. С. 40]. Але, насправді, цим перекривався шлях внутрішнього споживання харчового зерна.

Восени 1932 р. запроваджувалась практика покарання сіл і районів, які не справилися з планами хлібозаготівлі, через занесення їх на т. зв. “чорну дошку”, тобто припинення продажу будь-яких промислових товарів. 23 листопада 1932 р. на бюро Затонського райкому партії занесли на “чорну дошку” в області як саботажників з хлібозаготівлі села: Осламово, Курники (українські), Пирогівку, Стару Гуту, Старі Нетечинці; а також колгоспи: “Боротьба” (с. Малий Олександрів), ім. Артема (с. Адамівка), ім. Леніна (с. Кругибороди), “Комунар” (с. Карачіївці). “Вважати за потрібне, — йшлося у рішенні, — припинити з 24 листопада всю торгівлю крамом у споживчих товариствах цих сіл, як і колгоспну торгівлю, (для) колгоспників і селян одноосібників, аж до того часу, поки ці села не почнуть чесно виконувати свої зобов’язання перед робітничим класом та Червоною Армією з хлібозаготівлі. Доручити райспоживспіці під особисту відповідальність тов. Коробського протягом одного дня вилучити з споживчих товариств означених вище сіл весь без винятку промірам” [6. С. 232].

Наприкінці 1932 р. ЦК ВКП(б) скасував рішення ЦК КП(б)У про створення у колективних господарствах насінневих фондів. 29 грудня цього ж року у Вінницький обком партії надійшов лист про вивезення у п'ятиденний термін всіх наявних фондів насіння колгоспів у рахунок виконання планів хлібозаготівлі, а також надавалось право реквізувати зерно у колгоспників, які “отримали на трудовні велику кількість хліба” [4. Ф. Р. 35. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 249]. Чим обернулося для людей це розпорядження, розповідається у скарзі колгоспника села Печеськи Проскурівського району до редакції газети “Радянське село”: “У мене сільрада забрала хліб в кількості 25 пудів. Маючи 440 трудовнів, за які мною получено 28 пудів різного хліба в аванс, не знаю на якій підставі вони забрали в мене цей хліб. Вони сперва говорили, що як буцімто хліб крадений, но потім виявилось, що хліба краденого немає, тільки той, що я чесним трудом заробив в колгоспі. І цей хліб зараз же відправили на зсипний пункт. І я зараз остався голодним і моя сім'я немає ні кусочка хліба. Крім цього вони іще забрали 66 пудів картоплі, котру я мав на своєму городі, хоч виконав контрактацію, котра була на мене накладена в кількості 27 пудів” [6. С. 252].

У грудні 1932 — січні 1933 рр. хлібозаготівлі вступили в завершальну стадію. Більшість господарств втратили прихований хліб. Деякі райони не лише виконували, але й перевиконували планові завдання [7. С. 40]. До того ж до цього часу владні структури ліквідували недоторкані фонди селянських товариств взаємодопомоги. Лише у 1930 р. СТВ змушені були передати колгоспам 6,1 млн. пудів зерна, призначеного для надання продовольчої допомоги селянам у випадку стихійного лиха [13. С. 84].

Наприкінці січня 1933 року в Україну прибув секретар ЦК ВКП(б) П.П. Постишев, який привіз з собою постанову політбюро “Про підготовку до сівби”. З цього часу вивіз хліба з республіки припинився. Але відтепер партійні і радянські органи, сільський актив мали вилучати у колгоспників та одноосібників зерно для створення насінневих фондів, вивезених у свій час для виконання плану хлібозаготівлі. Було взято курс на “боротьбу за збирання насінневих фондів”, які належало проводити методами хлібозаготівлі, звернувши особливу увагу на виявлення й вилучення розкраденого, прихованого, незаконно розданого хліба. Щоб швидше справитися з цим завданням, передбачалось стимулювання сільських донощиків “тим, хто вкаже на захований у ямах хліб, — видавати частину цього хліба в розмірах 10—15 %”. Тут же роз'яснювалось, що “зерно, заховане колгоспниками повертається на поповнення колгоспного насінневого фонду, а знайдене в одноосібника — повертається на хлібозаготівлю” [6. С. 232].

Виконуючи ці вказівки, сільські активісти з великою запопадливістю вилучали останні зернини у голодних односельчан; П.Я. Твердій із смт. Летичева згадував, що у селі Рожни Летичівського району було “створено комісію, яка мала виявляти приховане зерно, її члени ходили з хати в хату і спеціальними шпичками вишукували закопане зерно. Зайшли в хату Явдохи Ф. Стомившись шукати, голова комісії ліг на ліжко перепочити. Раптом помітив вузлик, прихований серед поפרаної одежі, яка сушилась біля груби. Він весело скрикнув: “Є, заховане!” Щасливий шукач квапливо перерахував зернини. Там було 24 квасолини, потім сказав зі злоби, що за таку кількість прихованого зерна господареві пахне 24 нагайки. На щастя обійшлося без нагайок, але квасолію комісія забрала [8. С. 41]. Мешканець села Свіршківці Чемеровецького району Чешньовський Олексій Аполонович теж свідчить про аналогічну запопадливість сільської номенклатури у відбиранні хліба. “З хати в хату ходили бригади, так званих у народі, “буксирів”, забираючи все до квасолини чи кукурудзяного качана. Якщо хтось у селян приховував у горщику чи ще де — небудь хоч трохи зерна,

бригада знаходила його і відбирала. При цьому викривала таких селян, тавруючи їх “куркульськими саботайниками”. Траплялося, що відібране зерно не потрапляло і в державу, бо, відчуваючи повну безкарність “такі хлібозаготівельники кидали збіжжя на землю і топтали ногами. Так на зиму 1932—1933 рр. село залишилося без зерна” [8. С. 44].

Опитування Вільямом Нолом у 1993—1995 рр. свідків пограбування села показало, що т. зв. “буксирні команди” формувались як правило з числа місцевих активістів, які використовували свою участь у реквізиції як шанс посісти керівні позиції у селі, а відтак поживитися за рахунок награваного добра у своїх односельчан, для інших це була можливість поквитатися за зневагу (дійсну чи уявну), з якою до них ставилися в минулому. Як правило, буксирні команди працювали, використовуючи тактику систематичних напливів. Перша хвиля забирала як правило найбільшу кількість нажитого майна. Через кілька днів відбувалася друга, а пізніше третя хвиля реквізиції. Конфіскації підлягали гроші, одяг, домашнє приладдя, сільськогосподарське устаткування, а головне запаси продовольства [10. С. 123].

Внаслідок таких дій владних структур у подільських та волинських селах розпочався голод. Серед істориків краєзнавців немає єдиної думки щодо його початку. Переважна більшість істориків-краєзнавців початком його відліку вважають телеграму Вінницького обкому партії, надіслану у ЦК КП(б)У 21 травня 1932 р., у якій повідомлялося про масові випадки голоду і важке продовольче становище, яке склалося у восьми східних районах області [12. С. 442]. Все ж слушність мав І.Г. Шульга, який зазначав, що вищеназвана телеграма зафіксувала лише пік голодомору у східних районах Поділля. Вже в лютому-березні 1932 р. саме звідси почала надходити тривожна інформація про “продовольчі труднощі” [15. С. 28]. Автор статті поділяє цю точку зору і вважає, що першим документом, який офіційно зафіксував факти голоду, є спецдонесення Вінницького обласного відділу ДПУ про факти смерті на ґрунті голоду у Тростянецькому районі від 8 травня 1932 р. Причому в ньому зазначалося, що “останні матеріали все більше сигналізують про збільшення голодування в багатьох районах Тростянецького району з наслідками опухання та смертей” [3. С. 100].

На основі дослідження цієї проблеми автор дійшов висновку, що головною причиною виникнення голоду у подільських та східно-волинських селах були хлібозаготівлі у формі продрозкладки, надмірне оподаткування одноосібників, невплата натурплати колгоспникам, практика бойкоту сіл і районів, які не справилися із завданням хлібозаготівель, заборона колгоспам видавати хліб на потреби громадського харчування, ліквідація селянської взаємодопомоги. Все це дає підставу стверджувати, що голодомор у регіоні мав штучний характер.

1. Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. — 140 с.; Голод 1932—1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки. Матеріали республіканської науково-практичної конференції. — Хмельницький, 1993. — 125 с.; Завальнюк О.М. 1932—1933 роки на Хмельниччині (до 60-річчя голодомору) // Подільська старовина. Науковий збірник. — Вінниця, 1993. — С. 228—237; Маркова С.В. Населені пункти в період голодомору 1932—1933 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 1998. — Т. 2 (4). — С. 191—195 та інші. 2 Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні: 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947 рр. Злочини проти народу. — Київ—Нью-Йорк, 2000. 3 Голод 1932—1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. — К.,

1990. 4. Державний архів Вінницької області. 5. Державний архів Хмельницької області. 6. Завальнюк О.М. Хлібозаготівлі і голод 1932—1933 рр. на Хмельниччині // Голод 1932—1933 рр. на Хмельниччині... 7. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голодомору. — К., 1989. 8. Кундис М. Голод 1933 р. на Чемеровеччині // Голод 1932—1933 років на Хмельниччині... 9. Маркова С.В. Подільське село у злиденні 1932—1933 рр. // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2000. 10. Нолл Вільям Трансформація громадянського суспільства. — К., 1999. 11. Рибак І.В. Зіньків в історії Поділля. — Кам'янець-Подільський, 1995. 12. Рибак І.В. Наростання явищ голодомору у подільських селах за повідомленнями місцевих партійних та державних органів // Голод 1932—1933 рр. на Хмельниччині... 13. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921—1932 рр.). — К., 1999. 14. Червоний кордон. Орган Кам'янець-Подільського окружного виконавчого комітету та окружному КП(б) У. 15. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. — Вінниця: Континент, 1993.

В. Савченко, А. Ібрагімова
Південно-Український державний
педагогічний університет ім. К. Ушинського
(м. Одеса)

РОБІТНИЧИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ГОЛОДУ (1921—1923 рр.)

© Савченко В., Ібрагімова А., 2003

Наведено характеристику різним формам робітничого руху на Півдні України під час голоду 1921—1923 рр. Показано причинно-наслідковий зв'язок між цим голодом та голодомором 1932—1933 рр. в Україні. Описані маловідомі факти, які збагачують, в основному, описовий фон цієї статті.

Досліджено неофіційне життя робітничого класу УСРР, яке в перші роки НЕПу помітно відрізнялося від того “солодкуватого малюнку”, що багато років тиражувався пропагандою і істориками СРСР. “Диктатура пролетаріату”, в умовах тоталітарного режиму, залишалася тільки відірваним від реальності гаслом. Пролетаріат, і взагалі городянин УСРР, вмирав від голоду, епідемій, злидарської зарплати, посиленої експлуатації.

Найяскравіше опозиційний рух робітників південного заходу УСРР у часи голодомору 1921—1923 рр. проявився у такій активній формі, як страйк (економічний, політичний, політико-економічний). Повне замовчання на сторінках історичних і публіцистичних видань інформації про страйки 20-х років породило відсутність самої історичної проблематики. Українська історіографія цієї теми обмежується усього однією статтею, у якій основну увагу приділено страйкам 1923—1927 рр. у Донбасі, Харкові, Катеринославі, а проблематика південно-західної частини УСРР майже не розглядається [12].

У перші місяці 1921 р. більшовицьке керівництво було схвилюване різким спалахом страйкового робітничого руху — “робочими хвилюваннями” у УСРР, зростанням опозиційних настроїв у середовищі робітничого класу. Страйки лякали не тільки своїм